

Т.О. Щербань

НАУКОВІ ДОСЯГНЕННЯ І КОМПРОМІСИ

Багаторічний професор Київського Університету та завідуючий відділом Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР (в 1939–1944 рр. його директор), академік (з 1939 р.), член Президії Академії наук УРСР (в 1939–1944 рр.) Михайло Якович Калинович був мовознавцем високої кваліфікації, крім української і російської, він вільно володів англійською, німецькою, французькою, іспанською, італійською, болгарською, сербською, польською, чеською мовами, досконало знав санскрит, латинську, давньогрецьку, давньолитовську, розумів грузинську, північногерманські та полінезійські мови.

Вчений одним з перших в Україні розпочав ґрунтовні дослідження давньоіндійської літератури. У своїх працях він визначив художні засоби зображення картин природи й побуту в давньоіндійській драмі, охарактеризував творчість і висвітлив деякі до того невідомі факти біографії одного з найвидатніших давньоіндійських драматургів, простежив розвиток індійського літературного процесу протягом багатьох століть у контексті еволюції індійського національного світогляду.

Академік видав друком теоретичні розвідки з лексикографії, як співавтор і відповідальний редактор працював над укладанням великих двомовних словників. Вагомий внесок зробив вчений у формування наукових підвалин загального мовознавства, опублікував цінні праці з історії лінгвістичних вчень. Викликають інтерес публікації М.Я. Калиновича, присвячені дослідженню західноєвропейських літератур, а надто його блискучі переклади українською мовою шедеврів світової літературної класики.

Михайло Якович Калинович народився 13 жовтня 1888 р. в селі Жахівці Брацлавського повіту Подільської губернії (тепер Вінницька обл.) в сім'ї священика. Спочатку він вчився в керченській гімназії, а з 5-го класу – в Колегії Павла Галагана в Києві, після закінчення якої в 1907 р. вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Через тяжку

хворобу Михайло змушений був незабаром припинити навчання і виїхати з холодного й дощового міста. Наступного року юнак вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира, де особливо захопився давньоіндійським літературознавством, порівняльним мовознавством та слов'яно-руською філологією.

У 1912 р. М.Я. Калинович закінчив університет і як професорський стипендіат поїхав у закордонне відрядження для вдосконалення наукової кваліфікації. Протягом 1913–1914 рр. Михайло Якович стажувався у Лейпцизькому університеті, працював у семінаріях В. Віндіша (з індійської філології), К. Бругмана (з порівняльної граматики індоєвропейських мов), А. Лескіна (з литовської мови), а потім в архівах, музеях, книгозбірнях Парижа, Лондона, Мілана, Ріо-де-Жанейро, Буенос-Айреса збирав матеріал для магістерської дисертації. Напружену роботу М.Я. Калиновича перервала перша світова війна [Жлуктенко 1991].

У 1915 р. Михайло Якович повернувся до Києва, склав магістерські іспити і наступного року розпочав педагогічну ді-

яльність в Університеті Св. Володимира як приват-доцент кафедри порівняльного мовознавства та санскриту і, фактично, почав виконувати обов'язки завідувача кафедри. М.Я. Калинович викладав в університеті вступ до мовознавства, порівняльну граматику індоєвропейських мов, санскрит, готську мову, історію давньоіндійської літератури, вів кілька спецкурсів.

З початку 20-х років ХХ ст. в Україні відбувався пошук нових, найефективніших форм підготовки висококваліфікованих кадрів, у зв'язку з чим розпочалася реформа вищої школи. Згідно з цією реформою Київський університет було реорганізовано у Вищий інститут народної освіти (ВІНО). У 1930 р. відкрилися нові інститути, створені на його основі, зокрема соціального виховання та професійної освіти. В усіх цих навчальних закладах М.Я. Калинович читав ті самі курси, в 1924 р. був обраний професором.

Реформа не виправдала сподівань і мала негативні наслідки, оскільки зруйнувала добре налагоджену ще за дореволюційних часів систему вищої освіти, тому в 1933 р. була скасована, і Михайло Якович обійняв посаду завідувача кафедри загального мовознавства у відновленому з попередньою структурою університеті. У 1935 р. через відсутність повного педнавантаження його було тимчасово звільнено з університету, але навесні 1938 р. поновлено на попередній посаді.

Під час війни Михайло Якович також припинив викладацьку роботу, оскільки евакуювався разом з Академією наук в Уфу, а потім у Москву, у 1944 р., коли обидві установи повернулися до Києва, він знову очолив університетську кафедру.

Педагогічну діяльність М.Я. Калинович поєднував з науковою роботою, з 1924 р. працював штатним співробітником науково-дослідної кафедри мовознавства Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук, з 1930-го до 1949 року завідував відділом загального мовознавства Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, упродовж 1939–1944 рр. був його директором, а також академіком-керівником відділу суспільних наук АН УРСР. У 1939 р. М.Я. Калиновича було обрано академіком АН УРСР, у 1944 р. – нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Ще під час війни стан здоров'я Михайла Яковича погіршився, тяжка, невиліковна серцева хвороба прогресувала, і 16 січня 1949 р. М.Я. Калинович пішов із життя.

Михайло Якович Калинович опублікував невелику кількість наукових праць, але, на думку академіка Олександра Савича Мельничука, “значення М.Я. Калиновича для розвитку філології в УРСР найбільш виразно і послідовно проявилось у його викладацькій діяльності. Тисячі випускників філологічних факультетів Київського університету та інших вузів міста на все життя запам'ятали його блискучі за формою, глибокі і захоплюючі за змістом курси вступу до мовознавства, в яких з надзвичайною ретельністю висвітлювалися найскладніші проблеми теорії мови” [Мельничук 1978, 86]. Логічним та змістовним був і курс лекцій з історії давньоіндійської літератури, побудований не лише на літературних джерелах, а й на результатах власних наукових досліджень Михайла Яковича, проведених у перший період його трудової діяльності. На той час, коли він приступив до вивчення давньоіндійської літератури, в Російській імперії вже був нагромаджений певний досвід перекладання, наукового коментування й дослідження літературного надбання стародавньої Індії.

Першим росіянином, який опанував індійські мови – бенгальську, гінді, а також санскрит, – був Герасим Степанович Лебедев (1749–1817). У 1785 р. він поїхав до Індії, де якийсь час був службовцем Ост-Індської компанії. Герасим Степанович цікавився історією та звичаями індійського народу, захоплювався драматичною літературою, в 1795 р. відкрив у Калькутті перший театр.

Після повернення до Росії в 1802 р. Г.С. Лебедев працював у Колегії закордонних справ. У 1805 р. в Петербурзі він заснував першу в Європі друкарню з наборним бенгальським шрифтом і того ж року опублікував першу в Росії працю про Індію “Беспристрастное созерцание системы Восточной Индии брамгенов, священных обрядов их и народных обычаев”, у якій порушив і деякі питання з галузі давньоіндійської літератури. Г.С. Лебедев не був професійним вченим, тому його книга не мала великого наукового значення, а викликала переважно історичний інтерес.

Початки наукової індології фахівці пов'язують з ім'ям першого російського санскритолога, професора Петербурзького університету Роберта Християновича Ленца (1808–1836), який у 1833 р. у Берліні видав друком текст драми Калідаси “Викраморваши” з латинським перекладом і коментарями.

Продовжив започатковану Р.Х. Ленцом традицію російської санскритології його колишній студент, пізніше викладач санскриту в Казанському і Московському університетах Павло Якович Петров (1814–1875). У 1841 р. він видав друком перші російські переклади із санскриту “Сказання про рибу”, “Сказання про Савітрі” з “Махабхарати” та інші твори. Крім того, П.Я. Петров публікував стислі, але змістовні огляди давньоіндійської літератури.

Майже одночасно з П.Я. Петровим розпочав науково-дослідну і перекладацьку діяльність викладач санскриту, авестійської та інших східних мов у Петербурзькому університеті Каетан Андрійович Коссович (1815–1883). Він видав друком частину власноручно укладеного санскритсько-російського словника, а також переклади творів і уривків із давньоіндійської епічної поезії та драматичної літератури, зокрема “Сундас и Упасундас. Епізод із Махабхарати” (1844), “Васантазена. Древнеиндийская драма. Перевод с санскрита К.А. Коссовича” (1849) та інші.

Засновником першої в Російській імперії індологічної школи, яка здобула загальне визнання, вважається випускник Східного факультету Петербурзького університету, з 1869 р. – доцент, з 1873 р. – професор цього навчального закладу Іван Павлович Мінаєв (1840–1890). І.П. Мінаєв досконало опанував санскрит, середньоіндійські та новоіндійські мови, а також китайську і тибетську мови, тому будував свої дослідження на широкому матеріалі і дійшов принципово нових висновків, котрі помітно збагатили не лише російське, а й світове сходознавство. І.П. Мінаєв видав друком ряд пам'яток палійської літератури, а в 1872 р. – “Очерк фонетики и морфологии языка пали”. У 1880 р. вчений опублікував “Очерк важнейших памятников санскритской литературы”, котрий мав велике значення для розвитку давньоіндійського літературознавства.

Професор І.П. Мінаєв започаткував поглиблене вивчення буддійської культури, якою зацікавив і своїх учнів – майбутніх професорів Петербурзького університету й академіків С.Ф. Ольденбурга та Ф.І. Щербатського.

Академік Сергій Федорович Ольденбург (1863–1934) був сходознавцем широкого профілю і опублікував цінні праці в галузі буддології, а також з історії, етнографії, фольклористики, мистецтвознавства багатьох східних народів. Значний інтерес викликають його розвідки з давньоіндійської оповідної літератури.

Буддійська проблематика посідала центральне місце в науковій діяльності академіка Федора Іполитовича Щербатського (1866–1942). Вчений зосереджував увагу головним чином на буддійській філософії, логіці, літературі, культурі, але досліджував і давньоіндійську поетику, робив якісні переклади із санскритської літератури [Эрман 1980].

Фундатором київської школи індологів-філологів був професор Київського університету Св. Володимира Федір (Фрідріх) Іванович Кнауер (1849–1918). Ще за студентських років у Дерптському університеті Федір Кнауер під враженням блискучих лекцій доцента (пізніше професора) Л. Мейєра та академіка Л. Шредера захопився порівняльним мовознавством і санскритом. По закінченню в 1880 р. історико-філологічного факультету університету зі ступенем кандидата він підвищував свою кваліфікацію за кордоном, зокрема в Ієнському університеті слухав лекції Дельбрюка з порівняльного мовознавства, Сіверса – з порівняльної граматики германських мов, Каппелера – із санскриту, Вільгельма – із зендської мови.

У 1882 р. Ф.І. Кнауер захистив у Дерптському університеті магістерську дисертацію “*Veber die betonung der composita mit a privativum in sanskrit с тезисами из области языкознания*” і невдовзі розпочав педагогічну діяльність у цьому навчальному закладі як приват-доцент. У 1884 р. Федір Іванович захистив докторську дисертацію “*Das Gobhilagrhyasūtra. I Heft: Text nebst Einleitung с тезисами из области языкознания*”, а наступного року за власним бажанням перейшов на посаду штатного приват-доцента Університету Св. Володимира в Києві. У січні 1886 р.

його було обрано екстраординарним, у січні 1890 р. – ординарним професором цього університету. Ф.І. Кнауер очолював кафедру порівняльного мовознавства і санскриту Університету Св. Володимира впродовж 1885–1914 рр. [Биографический словарь... 1903, 574–579]. Вчений опублікував надзвичайно змістовні підручники із санскриту, зокрема “Руководство к изучению санскрита (Грамматика. Тексты. Словарь)” (1891) у співавторстві з В.Ф. Міллером, “Учебник санскритского языка. Грамматика. Хрестоматия. Словарь” (1908), які тривалий час використовувалися в усіх російських університетах, а також низку ведичних ритуальних текстів.

Професор Ф.І. Кнауер організував в університеті спеціальний семінарій, у якому київські студенти під його керівництвом опановували порівняльно-історичний метод дослідження лінгвістичного матеріалу для визначення споріднених мов і основних закономірностей їхнього розвитку, поглиблено вивчали санскрит та давньоіндійську літературу, а найталановитіші з них поступово долучалися і до наукової роботи. Федір Іванович підготував багато висококваліфікованих спеціалістів, серед його вихованців були майбутні академіки – Олексій Петрович Баранников, Борис Олексійович Ларін та інші.

Михайло Калинович охоче відвідував лекції професора Ф.І. Кнауера, завжди дослухався до його думки на семінарських заняттях під час проведення текстологічного дослідження давньоіндійського епосу, старанно вивчав публікації російських вчених, що згодом зумовило високий рівень його власних наукових праць з індології, найпершою з яких була велика стаття “Природа и быт в древнеиндийской драме”, опублікована у 1916 р. в “Университетских известиях”.

Під час перегляду ведичних гімнів, епічних поем “Махабхарата” і “Рамаєна”, драм Калідаси та Бхавабхуті, а також драми “Глиняний візок”, авторство якої приписується Шудраку, Михайло Якович звертав увагу насамперед на описи в цих творах картин природи й побуту. Незабаром він переконався у тому, що, хоча у Ведах такі описи відзначаються певною схематичністю, існують “ведийские гимны, где описание природы по размеру и силе настолько значительно обращенных к

богам молитв, что кажется, будто они подсказаны не религиозным чувством молящегося, но любовным созерцанием земли и неба” [Калинович 1916, 1]. Ще більшого значення пейзажу надавалося в давньоіндійському епосі, проте відповідно до вимог жанру епос здебільшого оповідає, а не описує, тому описи природи в цих творах стислі, але конкретніші і реалістичніші, ніж у Ведах. Відсутність схематизму відрізняє також епічні описи побуту від відповідних ведичних. У Ведах частогусто йшлося про всенародне або навіть загальнолюдське, тоді як в епосі виводилися переважно представники двох соціальних станів – духівництва і військових. Вчений зазначав, що “эти две черты, ясно определившиеся в эпосе, – нарастание деталей и классовая односторонность, – продолжали развиваться и достигли своего высшего выражения в светской лирической поэзии, особенно – в драме, в золотую пору индийской литературы, приблизительно определяемую как период с 5-го по 9-й век” [Калинович 1916, 3]. Театральні вистави, полювання, заняття живописом, любовні пригоди – саме так, як випливало з давньоіндійської літератури, марнував життя типовий східний денді. “Но не лирика, – на думку М.Я. Калиновича, – так же как не роман и не искусственная эпопея, а драма наи-полнее и ярче всего отразила эту среду...” [Калинович 1916, 5]. Ця теза автора є певним перебільшенням, адже реальне життя Індії також добре віддзеркалювали лірика й епос, що підтверджують ліричні та епічні поеми Калідаси. Неточність автора, мабуть, зумовлена особливим його захопленням саме драматургією, яка, дійсно, правдиво відображає самобутні звичаї індійців, їхню вдачу, світогляд, а також флору і фауну цієї дивовижної країни: “Пусть фабула драмы однообразна, пусть характеры действующих лиц предначертаны поэтикой, строго определяющей, каким должен быть главный герой, каковы особенности почти неизменных участников действия – видушаки и виты, однако даже краткий диалог показывает, что лица, ведущие его, настоящие индусы, а не отвлеченные схемы характеров с индийскими только именами, что обстановка, условия и место действия свидетельствуют о подлинной Индии” [Калинович 1916, 6].

Автор охарактеризував три основні види опису природи, котрі виявив у давньоіндійській драмі. Спочатку він розглянув драматичні твори, в яких місцевого колориту майже не помітно. Тоді перейшов до найпоширенішого типу драматичних творів з докладним описом природи, в яких відтворений своєрідний колорит Індії, але не пов'язаний з певною місцевістю. В таких драмах учений розрізняв описи навколишнього середовища реалістичні й умовні, тобто такі “где факты природы и жизни отражаются не такими, какими их видят спокойные глаза наблюдателя, но перестроенными и подобранными в соответствии с требованиями литературного стиля. Это односторонние изображения мира, каким он должен представляться человеку взволнованному, потрясенному единственно возможным в индийской драме сильным душевным переживанием – любовью” [Калинович 1916, 16]. Спеціалісти заперечують це твердження М.Я. Калиновича і зауважують, що в таких творах, як, наприклад, “Глиняний візок” або “Мудраракшаса”, не лише кохання виводиться як єдине сильне почуття. Пафос справедливості, до того ж справедливості соціальної, притаманний давньоіндійським драмам не менш, ніж тема кохання [Избранные труды... 1962, 335]. Загальновідомо і те, що література відображала світогляд стародавніх індійців, тому в ній відбивалися усі три мети їхнього життя – артха, кама, мокша, тобто прагнення до багатства, кохання, духовного звільнення.

До умовних описів Михайло Якович зарахував також міфологічний і героїчний пейзаж, засоби змальовування казкових, вигаданих країн тощо.

До третього виду драм М.Я. Калинович відніс твори, в яких конкретна місцевість вимальовувалася у найдрібніших деталях, що робило її упізнаваною, або якщо в тексті вказувалася її назва, наприклад місто, в якому відбувалася дія. Він зазначив, що “цельные картины природы, подходящие под третью схему, т.е. приуроченные к географически определенной местности, редко встречаются в индийской драме, но общие упоминания различных областей, гор, рек, городов и святых мест Индостана в ней очень часты, причем здесь особенно важен тот факт, что во многих пьесах указан город, где происходит действие

драмы” [Калинович 1916, 13]. Такі самі літературні прийоми, за словами автора, застосовувалися і для зображення картин побуту міської знаті.

Михайло Якович порівняв античну літературу з давньоіндійською і дійшов висновку, що “как и античные поэты, индусы не знают любованья одной природой, которая бы резко, как у романтиков, противопоставлялась человеку. Весь мир им представляется гармоничным земным раем, где люди так же необходимы и прекрасны, как ароматы, цвета и цветы” [Калинович 1916, 32]. Із квітів найчастіше в індійській драмі згадувався лотос, із тваринного світу – слон. Автор підкреслював, що пристрась до ароматів і майстерна передача запахів також були характерними рисами давньоіндійської драми, дія якої розгорталася переважно у спекотний день, іноді – вночі. Явища природи зазвичай зображувалися не прямо, а опосередковано – через поведки тварин, птахів, зовнішній вигляд рослин тощо.

Отже, М.Я. Калинович докладно і всебічно охарактеризував давньоіндійську драму. Його праця свого часу мала велике значення для розвитку індології і довго зберігала наукову цінність, тому в 1962 р. була перевидана разом із дев'ятьма іншими найвидатнішими творами з індійської філології у книзі “Избранные труды русских индологов-филологов”.

На початку ХХ ст. індологи вже читали в оригіналі численні твори давньоіндійської літератури, але далеко не завжди могли визначити їхнє авторство, оскільки імена творців часто-густо губилися або плуталися у глибині віків. Якщо ж авторство було встановлено, хронологічна й територіальна невизначеність через відсутність біографічних даних не дозволяла дослідникам об'єктивно оцінити творчий доробок деяких авторів, а також охарактеризувати поступ індійського літературного процесу по окремих регіонах, котрий різнився своїми темпами та специфічними характеристиками. Тривалий час, наприклад, серед індологів точилася дискусія з приводу того, коли жив неперевершений Бхавабхуті. Деякі фахівці звертали увагу на згадки про Калідасу у драмах Бхавабхуті, тому вважали його молодшим сучасником Калідаси. М.Я. Калинович також вивчив драми Калідаси і Бхавабхуті і ви-

явив між ними суттєві відмінності: “В противоположность простому и ясному языку Калидасы для Бхавабхути характерна известная вычурность – пристрастие к необыкновенно длинным сложным словам и замысловатым метрам, ученость, заменившая в уже начинавшуюся эпоху упадка индийской литературы “вдохновенное” творчество, резко подчеркнутое богатство словаря, свидетельствующее о кропотливой работе над поэтическим языком целого ряда предшественников драматурга” [Калинович 1918, 21]. Отже, на основі аналізу і зіставлення літературних переваг творів Калідаси з драмами Бхавабхути М.Я. Калинович дійшов висновку, що між цими літературними діячами пролягав тривалий історичний період, упродовж якого індійська література збагачувалася новими поетичними засобами, тому висловив обґрунтоване припущення, що Бхавабхуті жив значно пізніше, ніж Калідаса, не раніше середини VII ст. Крім того, в прологах до драм Бхавабхути “Махавірачарита”, “Уттарарамачарита” та пракарани “Малатімадхава” Михайло Якович виявив цінні відомості, що почасти проливали світло на біографію драматурга, майже невідому фахівцям. У статті “Бхавабхути Шрикантха”, опублікованій у 1918 р. в “Университетских известиях”, М.Я. Калинович розповів, що Бхавабхуті народився у Падмапурі, в мальовничій місцевості Відарбха, і “происходил из старого брахманского рода, свято соблюдавшего обычаи и обряды ведийской древности, не поддаваясь воздействию не только буддизма, но и влиятельных новобрахманских сект” [Калинович 1918, 8].

У пролозі до “Махавірачарити” вчений вичитав, що один із предків драматурга сам був видатним поетом і що Бхавабхуті мав досвідченого наставника. Учень не осоромив свого вчителя, – стверджував М.Я. Калинович, – і став високоосвіченою людиною: “...он знал в совершенстве не только поэтику и театральную технику, но и ведийскую литературу, философские системы и национальный эпос” [Калинович 1918, 8].

Уперше як драматург, на думку М.Я. Калиновича, Бхавабхуті прославився у столиці Мальви, де відбулися перші вистави його драм і де, мабуть, він сам якийсь час жив, можливо навіть при дворі царя Яшоварма-

на, котрий сприяв розвитку наук та мистецтв, підтримував поетів і музикантів.

Михайло Якович Калинович визначив найімовірніший хронологічний порядок написання творів Бхавабхути: спочатку “Махавірачарита”, де набули розвитку деякі теми з “Рамаяни”, потім – “Малатімадхава” – сучасна авторові історія кохання, нарешті – “Уттарарамачарита”, також тематично пов’язана з давньоіндійським епосом.

Розповідь М.Я. Калиновича про одного з найвидатніших давньоіндійських драматургів пізніше підтвердили і дещо доповнили відомі індологи. Вчені зазначають, що з прологів до п’єс Бхавабхути ми довідуємося, що “драматург по рожденью принадлежал к брахманской готре, в которой традиционным занятием были жертвоприношения... что по своему отдаленному происхождению этот род, носивший прозвище Удумбара, видимо, был связан с северо-западом Индии, где обитало племя удумбаров; что они поклонялись Брахме. Мы узнаем, что деда драматурга звали Бхатта Гопала, мать – Джатукарни, и что самого драматурга звали Бхатта Шрикантка, и что – вероятно, как драматург – он был известен под именем Бхавабхути. В его роду сильны матриархальные традиции – его называют по имени матери «сын Джатукарни»” [Серебряков 1971, 258–259].

Сучасні вчені вважають, що Бхавабхуті у своїй творчості виступав як новатор, він “отвергал необходимость для творчества самих основ традиционной учености – вед и упанишад, а также философских систем... Основной упор Бхавабхути делает на «верность выражения и глубину значения». Это и есть, на его взгляд, свидетельство учености и поэтического таланта” [Серебряков 1979, 85]. Дослідники переконані, що така позиція кінець кінцем призвела Бхавабхуті до неминучого конфлікту з його оточенням.

Індологи згодилися з висновком М.Я. Калиновича, що Бхавабхуті жив не раніше середини VII ст., і віднесли період його життя та творчості до VIII ст.

Зараз серед фахівців не існує єдиної думки стосовно послідовності написання п’єс Бхавабхути, але більшість із них поділяють припущення М.Я. Калиновича про те, що першою з’явилася “Махавірачарита” з найоптимістичнішим сюжетом, котрий якнайкраще пасував молодому драматургові, який мріяв про героїчні вчинки,

потім – пракарана “Малатімадхава”, де головні персонажі, перш ніж об’єднати свої долі, мусили перемогти темні, ворожі сили, останньою була драма “Уттарарамачарита”, формально також із щасливим фіналом, який, однак, залишав тяжке відчуття невизначеності.

Заслуга М.Я. Калиновича полягала у тому, що він охарактеризував у своїй праці художню специфіку творів Бхавабхуті, висвітлив важливі факти його біографії, приблизно визначив історичний період, у якому жив драматург, а найголовніше – назвав джерело цієї безцінної інформації. Скориставшись вказівками Михайла Яковича та додержуючись його наукової логіки, фахівці згодом суттєво поповнили обсяг знання про “одного из величайших индийских драматургов, которого не случайно многие склонны ставить рядом с Калидасой и, во всяком случае, относят его драматургию к числу наиболее значительных достижений древнеиндийской литературы” [Сербряков 1971, 269].

Третю працю з царини індології “Концентри індійського світогляду” (1928) М.Я. Калинович присвятив дослідженню поступу давньоіндійської літератури як віддзеркалення трансформації релігійно-філософського світогляду індійців. В основу аналізу різноманітних літературних жанрів автор поклав думку про те, що визначальні ознаки кожної культури виявляються в її внутрішній формі – “душі”, яка змінюється на різних етапах свого розвитку. Разом з тим вона сама стає істотним чинником історичного процесу і накладає свій відбиток на мову народу. Михайло Якович був переконаний, що географічний фактор, тобто природне середовище, впливає на розвиток матеріальної і духовної культури народу, причому “тимчасом як у матеріальній творчості Індостану узагальнюється зовнішній вигляд речей, серед яких вона розвивалася, в розвиткові духовної індійської культури відтворено або продовжено безмежно їх просторові та часові пропорції” [Калинович 1928, 91].

У ході розвитку оболонка культури і мислення стародавнього індійця зазнавала різних перетворень і змін. Вчений вказував: “Спочатку найдавніша наука – міфологія, потім починальниця історії – епопея, нарешті філософська система, а щонайперше – спільне їм усім джерело – мова, – ці окремі

види зафіксованого знання лежать, як форми, на площині земного масштабу. Графічно їхнє вдосконалення і загибель можна віддати послідовністю концентрів, подібних до кругів, що розбігаються вшир від того місця, де сколочено воду” [Калинович 1928, 91].

Автор стверджував, що кожна наступна доба не усувала в Індії творчого надбання попередніх епох, а збагачувала духовний досвід народу, поповнюючи вже нагромаджене знання новими теоріями і відкриттями, наприклад “«Махабхарата» складалася віками, і десятки поколінь взяли участь у її творенні... У конструкції надзвичайної епопеї ще важливішою рисою, ніж безмірне обростання центрального ядра ступеневими шарами, є те, що молодші частини поеми не витіснили спадщини минулого і в ній не розчинились. Вони лише підтримували і модернізували стародавнє спорудження, щоб згодом, порохніючи разом з усією складною і довговічною будівлею, разом з нею ж оновлятися свіжими фабулами нових примурків” [Калинович 1928, 92]. Первісною серцевиною, точкою, від якої незабаром поринули у майбутнє широкі колони хвилі, тим джерелом знання, де вперше визначився індійський світогляд, Михайло Якович вважав “Рігведу”, яку назвав злетом індійського генію за стародавніх часів, зведенням творів, у котрих відбився екстаз молодості народу.

Михайло Якович вважав, що пишна й велична природа Індостану вразила завойовників і натхненні поети почали оспівувати її, наділяючи незрівнянними рисами, проте “одухотворення стихій арійському колоністові південного сходу, звичайно, не було новиною. Воно заходить корінням у ті глибини духу, звідки вийшли релігія й поезія і дали ґрунт первісному світоглядові” [Калинович 1928, 93]. Саме тому, на його думку, у старших піснях “Рігведи” він не відчув будь-яких сумнівів у поясненні феноменів матеріального світу. Вчений переконався і у відсутності ієрархії пантеону “Рігведи”, де єдиного володаря світу немає. Коли віруюча людина тоді зверталася з молитвою до якогось бога, для неї в ту мить існував тільки він один, решта богів наче відходили у тінь, тобто зникали з поля зору. Відхилення від цієї основної лінії автор пояснив першими ознаками загибелі первісних вірувань, характерних для світогляду “Рігведи”. Крім того, вчений не

виключав, що суперечності між окремими гімнами “Рігведи” породжені тим, що вони писалися у різний час і репрезентують різні темпераменти, погляди, настрої, характери, вік своїх творців, їхнє особисте ставлення до оточення тощо.

Колишня упевненість і життєрадісність згодом поступилися місцем у гімнах “Рігведи” мотивам сумніву та смутку. М.Я. Калинович зауважував, що характерні для “Рігведи” шукання беззастережної істини і намагання представити душу вмістилищем досконалого божества кінець кінцем призвели до заміни земних якостей богів на містичні, внаслідок чого виникли абстрактні боги, що символізували окремі сторони божественної сутності. Найпізніші гімни останнього концентру “Рігведи” вже ушляхетлюють під ім’ям Вішвакармана творця і владику всього існуючого. Характеристика “Рігведи” як віддзеркалення трансформації індійського світогляду, наведена М.Я. Калиновичем, збігається з думкою відомого індолога і видатного державного діяча Джавахарлала Неру, який у монографії “Открытие Индии” (1955) зазначив: “Веды создавались как сборники знаний: гимнов, молитв, жертвенных обрядов, волшебств, замечательной поэзии о природе... Постепенно появилось понятие о божестве: сначала это божества, напоминающие олимпийских богов, затем монотеизм и позже довольно тесно связанная с ним монистическая концепция” [Неру 1955, 120].

Нововедичну епоху, котра, як і попередній період, не має точних хронологічних меж, Михайло Якович пов’язав із подальшою колонізацією нових земель, а також із наступним зміцненням індійської державності, яке супроводжувалося розвитком міст, поживленням торгівлі та ремісництва, розквітом культури. Ці два періоди розмежовувалися епохою Будди. На місці ентузіазму стародавніх натхненних поетів прийшов розважливий брахманізм, кращі представники якого “переконавшись у неможливості збагнути світобудову, якщо виходити із зовнішнього, з багатообразності явищ, починають з гідною подиву пильністю познавальну путь спочатку, вирушаючи від внутрішнього, від людського серця, від думки, що життєва основа людини, – Атман – Душа або Самість, – є той самий принцип, що надихає природу” [Калинович 1928, 98]. Брахманізм виявив

неабияку здатність пристосування до духовних потреб народу. Коли, наприклад, як реакція на змертвілу релігійну обрядовість серед індійців поширилися устремління до відлюдництва та аскетизму, брахманізм узаконив цей рух, був причетним і до виникнення теорії Упанішад, по суті, зовсім йому ворожої і чужої.

Михайло Якович зазначив, що в Упанішадах центральне місце посіли два поняття: Брахман – космічне (об’єктивне) духовне начало – і Атман – індивідуальне (суб’єктивне) духовне начало, – які протиставлялися одне одному і в той же час вживалися як тотожні, оскільки Брахман, усвідомивши самого себе, ставав Атманом, тобто Упанішади – це вчення про єдність Брахмана і Атмана та про шлях до духовного звільнення через пізнання цієї єдності.

Літературна пам’ятка “Упанішади” побудована у формі проповіді, або бесіди, під час якої бог навчає людину, чи батько сина, дотримуватися певних настанов. Ранній індійський аскетизм був поблажливим, він не вимагав ані виснажливих постів, ані викорінення тілесних бажань, приписуючи лише відмову на схилі віку від мирського клопоту, зречення життєвих благ, вивчення Вед та правдолюбство. Упанішади пов’язали проблему моралі з теорією переселення душ, яка стала основою всіх релігійних течій і філософських систем Індії. Кінцевим станом кожної земної індивідуальності вважалося її розчинення у всезагальній сутності, але після смерті душа людини начебто відроджувалася у новому вигляді залежно від її вчинків та волі богів. Тому саме добродійність мала допомогти розумові людини в його зусиллях досягнути природу душі, щоб припинити перевтілювання і досягти омріяного розчинення.

Високо оцінюючи теорію Упанішад, Джавахарлал Неру визнавав, що вона призначалася не для простого люду – “идеи авторов Упанишад, с их атмосферой умственной утонченности, предназначались для небольшой группы избранных, способных понять эти идеи. Они были совершенно недоступны пониманию широких масс” [Неру 1955, 142]. М.Я. Калинович свого часу дійшов такого самого висновку, тому зазначав, що, тоді як світлі голови Індії створювали складні і витончені філософські системи, наприклад Упанішади, маси потребували простих, зрозумілих

і наочних форм пізнання. З цим завданням, на його думку, почасти впорався індуїзм, характерною рисою якого стало спрощення, так би мовити, своєрідне “олюднення” богів. Індуїзм підніс другорядних богів з “Рігведи” Шіву і Вішну на рівень вищих істот. Останній ступінь у розвитку ведичного натуралістичного політеїзму М.Я. Калинович вбачав в образах Крішні і Рами, та все ж ядром крішнаїзму і рамаїзму він визнав місцеві культи обоженних героїв. Автор згадав у зв’язку з цим цикл билин про захисника вітчизни Крішну, котрий змішався з міфами про Вішну, після чого Крішна почав вважатися земним втіленням цього доброго, дружнього й шляхетного бога. Такі тлумачення дали вихід життєдіяльній національній енергії і водночас послабили позиції буддизму – філософії, що наворотила до безвілля. До VII ст., – писав М.Я. Калинович, – виконавши свою велику цивілізаційну місію, буддизм почав втрачати свій вплив, а з XII ст. перестав відігравати в Індії помітну роль як певний світогляд.

Повернення до традицій міфотворення, зазначав учений, у різних соціальних верствах відбувалося неоднаково. Кастове духівництво сприйняло реформаторські тлумачення, зберігши водночас і багато попередніх вірувань та обрядів. Народ же тяжів до антропоморфізму віри в боголюдину. Ні у Ведах, ні в теософії брахманів, ні в буддійських пам’ятках людський фактор не мав самостійного значення. Людські справи посіли чільне місце лише в епосі. Побожні, добродійні, лагідні, розумні герої “Махабхарати” і “Рамаяни” змальовані з усіма людськими властивостями та чеснотами. Михайло Якович вважав, що у реалістичності їхнього зображення втілюється останнє перетворення індійського світогляду, характерного для золоті доби класичної Індії (IV–IX ст. н.е.). Впродовж цих п’яти сторіч сталося багато важливих подій: похід Олександра Македонського в П’ятиріччя, внаслідок якого Індія почала повільно долучатися до елліністичної цивілізації, парфянське та туранські завоювання, що справили вплив на північну частину Індії, об’єднання її у великі монархії, яке стимулювало розвиток живопису, архітектури, літератури, музики.

З V ст., вказував М.Я. Калинович, ця цивілізація вже мала свою специфіку, котра виявилася в особистій творчості, на

відміну від попередньої анонімної. Найважливішою особливістю індійського літературного процесу став розпад колишнього синкретизму поезії, релігії і філософії. Різноманітні жанри світської літератури – лірика, драма, поема, роман, новела, казка – сповнилися радощів життя. Вчений помітив, що істотно змінилася й суспільна ідеологія: кожна мить визнавалася рівноцінною вічності, у крихітній краплині бачився мікрокосм. Аналітичний метод пізнання набув значного поширення і відбився як у художній творчості підвищеною увагою до деталей, так і у точних науках – алгебрі, астрономії і т.ін. Михайло Якович Калинович дійшов висновку, що “8-м віком не кінчиться індійська культура. Проте з цього часу її творчі можливості явно всихають і спіраль духовного її зросту спиняється, викруглившись світською поезією свій останній заворот. Кінці зійшлися, міцна околиця верства обхопила могутнє паростя двох тисячоліть, геть-геть відбігли від центру крайні кола. Залізна логіка подій підкреслює виснаження творчого духу розпадом національного організму, втратою політичної незалежності, насильством чужоземного завойовника над самотньою думкою, над віруваннями та звичаями подоланої країни, нарешті, змертвінням тієї мови, що втілила в слові палку метафізику, схвильоване почуття і людську мораль” [Калинович 1928, 113]. Джавахарлал Неру також у своїй книзі констатує, що в Індії протягом віків “один за другим слідує періоди вспишек творческою енергії, проявляючоїся в мышлени и действии, в литературе и драме, в скульптуре и архитектуре... Их разделяют периоды дисгармонии и конфликтов, порождаемых как внутренними причинами, так и вторжением извне. Все же в конечном счете они преодолеваются, и следует новый период расцвета творческой энергии. Последним большим периодом такой деятельности в ряде направлений была классическая эпоха, начавшаяся в IV веке н.э. Примерно к 1000 году н.э. или несколько раньше признаки внутреннего упадка в Индии становятся очень заметными...” [Неру 1955, 144].

За стилем викладення матеріалу праця М.Я. Калиновича більш відповідає навчальній публікації, ніж науковій, і відрізняється архаїчною лексикою, важкою для сприйняття сучасним читачем. Разом з тим

стаття містить струнку концепцію розвитку давньоіндійського літературного процесу, органічно пов'язаного з поступом індійського національного світогляду та перебігом історичних подій, правильність якої пізніше підтвердив один із найавторитетніших знавців історії і культури своєї країни Джавахарлал Неру.

Редактора збірника "Література", в якому вийшла у світ праця М.Я. Калиновича, академіка С.О. Єфремова незабаром було заарештовано і засуджено у сфабрикованому процесі "Спілки визволення України". Під підозріння, звісна річ, потрапили усі автори видання, котрі мали з ним справу. Мабуть, щоб не наражатися на необґрунтовані звинувачення, М.Я. Калинович змінив свою наукову проблематику, яка до того ж не вважалася тоді актуальною.

За студентських років М.Я. Калинович захоплювався не лише давньоіндійською, а й слов'яно-руською філологією, тому відвідував семінарії професора В.М. Петретца, де вивчав літературні пам'ятки XVII ст., зокрема "Историю об Александре, российском дворянине" та "Повесть о Петре Златых Ключей". У середині 40-х років Михайло Якович повернувся до цієї проблематики, ще раз переглянув і порівняв твори між собою та обґрунтував висновок, що, незважаючи на помітну їхню схожість, "История об Александре" відрізняється більшою складністю сюжету і, хоча цей твір загалом компілятивний, він добре віддзеркалює багато які риси російського устрою життя, суспільні відносини та літературні смаки XVII ст.

Серед публікацій М.Я. Калиновича, присвячених дослідженню західноєвропейських літератур, найзмістовнішою була монографія "Шляхи новітньої французької поезії" (1924), де простежено, як зароджувалися і згасали у потужній течії французького символізму різноманітні поетичні школи.

У 20-ті – 30-ті роки XX ст. М.Я. Калинович багато часу приділяв перекладацькій роботі. Він перекладав українською мовою п'єси М. Горького, А.П. Чехова, твори Г. Уеллса, Дж. Конрада, Е. Золя, А. де Реньє. Переклади Михайла Яковича публікувалися з його ґрунтовними вступними статтями про життя та творчість авторів і допомагали читачам глибше осягнути філософію письменників, краще зрозуміти їхні твори.

У перші роки існування Радянської України на державному рівні проводилася величезна робота з ліквідації неписьменності і підвищення загальноосвітнього рівня населення, розроблялися заходи, спрямовані на виховання національної самосвідомості народу, шанобливого ставлення до культурних традицій та української мови. Чималу роль у цьому процесі відіграла Українська академія наук, у якій спостерігалася бурхливе зростання лексикографічної роботи, зокрема творення великої кількості термінологічних, перекладних, загальномовних та інших словників. Не всі вони відрізнялися високою якістю, оскільки часто-густо складалися похапцем, без належної теоретичної основи, але серед них були і цінні видання, наприклад великий академічний "Російсько-український словник" (т. 1 – 1924; т. 3 – вип. 1 – 1927, вип. 2 – 1928; т. 2 – вип. 1 – 1929, вип. 2 – 1932, вип. 3 – 1933; 4-й том не вийшов із друку), робота над яким розпочалася на початку 20-х років. Головним редактором словника був академік А.Ю. Кримський. М. Калинович разом з В. Ярошенком як упорядники-редактори 2-го тому словника брали участь у складанні лексичної картотеки, визначенні основних принципів добору словникового реєстру, а також джерел використання лексичного й фразеологічного матеріалу, займалися розробленням зручної системи словникових позначок тощо. Вони намагалися якнайкраще виконати поставлене перед ними завдання – "дати відповідний потребам часу реєстр слів російських; і вичерпати якомога глибше багаті і мало ще досліджені лексичні скарби української мови" [Паламарчук 1978, 70].

Словник став вагомим здобутком українських учених – А. Кримського, В. Ганцова, Г. Голоскевича, М. Грінченкової, М. Калиновича, В. Ярошенка та багатьох інших мовознавців, оскільки репрезентував величезний український лексичний і фразеологічний матеріал, що був узятий зі "Словаря української мови", укладеного Б.Д. Грінченком, художньої літератури (насамперед із творів Марка Вовчка, О. Кониського, М. Коцюбинського, П. Куліша, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, В. Стефаніка, Лесі Українки, І. Франка, Т. Шевченка), сили етнографічних видань та збірок народного фольклору, численних

наукових і публіцистичних праць, термінологічних довідників, записів безпосередньо з народних уст та інших джерел. Поряд з безперечними перевагами словник мав й певні недоліки: ряснів архаїзмами та рідковживаними застарілими діалектизмами, містив багато богословських цитат, у ньому бракувало нової радянської лексики і т.ін. Загалом словник був придатним для користування, а також для створення на його основі більш сучасного і якіснішого видання, але часи вже кардинально змінилися.

Наприкінці 20-х років ХХ ст. було покладено край національно-культурній розбудові республіки. Вихід у світ першого випуску 2-го тому словника в 1929 році збігся у часі з численними арештами співробітників Академії наук у зв'язку з процесом “Спілки визволення України”, котрий став відправною точкою боротьби з так званим “українським буржуазним націоналізмом”. Масові репресії видатних учених, руйнування українознавчих установ, згорання та деформація наукової проблематики, ідеологізація і політизація досліджень – саме такі випробування випали на долю суспільних наук в Україні. У царині лексикографії, певна річ, також “ситуація різко змінилася у 30-ті роки, коли була застуджена вся попередня лексикографічна практика і звинувачена у найгіршому гріху – націоналізмові, що відриває українську мову від братньої російської...” [Кульчицька 1999, 11]. “Російсько-український словник” (1924–1933) було визнано непридатним для користування, бо в ньому “проявлені відверті буржуазно-націоналістичні тенденції”. Тепер перед редакторами й упорядниками ставилося інше завдання – “якнайбільше українську мову наблизити до російської, уніфікувати всю термінологію з орієнтацією на російську, не допустити жодних моментів, які б цьому “зближенню” перешкождали” [Кульчицька 1999, 11]. Цим вимогам повністю відповідав виданий у 1948 р. “Російсько-український словник” на 80 000 слів за редакцією академіків М.Я. Калиновича (головний редактор), Л.А. Булаховського та М.Т. Рильського. Щоб уникнути звинувачень у тому, що вони – “буржуазно-націоналістичні мовознавці, вороги українського народу, всіляко ігнорували спорідненість і взаємозв'язок російської та української мов” [Русско-український словарь 1948, XIII], укладачі

і редактори максимально зрусифікували українську частину словника. Партійне керівництво прихильно поставилося до нового словника, але широкі кола громадськості піддали його нищівній критиці, називаючи “російсько-російським”. Упорядникам і редакторам закидали включення до словника великої кількості русизмів, тобто викривлених псевдоросійських слів, аж ніяк не властивих українській мовній практиці, відсутність деяких актуальних слів і фразеологічних зворотів російської мови та широкоживаних українських відповідників, залучення до словника слів вузького вжитку, неточний переклад слів, відсутність у багатьох випадках пояснювальних позначок тощо. Незважаючи на численні критичні відгуки, словник, зі спотвореними українськими словами і фразеологізмами, не лише тривалий час залишався в користуванні, а й з незначними доповненнями ще тричі перевидавався. Він став основним офіційним довідником величезного загону перекладачів, журналістів, діячів науки, культури, освіти, ним мусили користуватися в редакціях і видавництвах, школах та ВНЗ. Протягом десятиліть, замість розповсюдження надзвичайно образної і багатой на відтінки української мови, словник репрезентував зрусифікований мовний суржик, котрий знижував рівень мовної культури народу.

Працюючи з величезним за обсягом словниковим матеріалом, М.Я. Калинович не міг не замислитися над науковим визначенням поняття окремого слова. Він вивчив і проаналізував усі описання зазначеної мовної одиниці, котрі застосовувалися в морфології, синтаксисі, семантиці та в інших галузях лінгвістики. Михайло Якович обміркував також аргументацію Ж. Вандрієса, Е. Сепіра, Й. ван Гіннекена, викладену в їхніх публікаціях з цього питання, й пересвідчився у тому, що провідні вчені вважають нереальним створення єдиного визначення слова і припускають таку можливість хіба що для кожної мови окремо. У статті “Поняття окремого слова” (1935) М.Я. Калинович довів, що загальне визначення слова цілком можливе і що таке визначення має спиратися не на одну якусь його ознаку, а враховувати цілий ряд ознак. На основі логічного поєднання характерних рис окремого слова вчений уперше навів таке “орієнтовне” його визна-

чення: “Слово – звук або комплекс звуків, який являє собою самостійну значущу мовну одиницю – відокремлювану від інших подібних одиниць структурно-змістову єдність, в періоди свого становлення і занепаду несталу (отже, відносну)” [Калинович 1935, 145]. Сучасні спеціалісти, наприклад О.С. Мельничук, О.О. Жлуктенко та інші, вважають, що “важливим у концепції М.Я. Калиновича є розуміння діалектичної природи слова, врахування його динамічності, рухливості в часі” [Жлуктенко, Мельничук, Сунцова 1988, 6]. Попри те що вже минуло багато років з часу публікації праці М.Я. Калиновича, ряд його зауважень стосовно природи та властивостей слова і досі зберігають своє значення, наприклад його висновок про те, що членування потоку мовлення на слова має цілком певну та об’єктивну мотивацію, або справедливо підкреслювана ним важливість критерію графічного зображення вказаного потоку мовлення, оскільки це зображення не є довільним, а ґрунтується на комунікативному досвіді мовців.

Багато місця відведено розгляду основних мовних одиниць і у підручнику М.Я. Калиновича “Вступ до мовознавства” (1940), в якому подано не лише перелік їхніх властивостей, а й наукові дефініції [Калинович 1940].

Оскільки М.Я. Калинович тривалий час досліджував ознаки і властивості слова для наукового визначення цієї мовної одиниці, його зацікавило, як і коли виникли слова, тобто людська мова, й думки вчених з цього питання, котре “належить до тих великих, «вічних» проблем, що з найдавніших часів привертають до себе допитливу людську думку” [Калинович 1946, 56]. У статті “Походження мови” (1946) академік зазначив, що на ранніх стадіях розвитку суспільства мова здавалася людям таємничим явищем і вони пояснювали його дією надприродних сил – богів, потім – одного бога, який начебто створив людину зі здатністю говорити. У ході подальшого розвитку суспільних відносин, вів далі Михайло Якович, навколишній світ пі-знавався повніше, з’явилися спростування ідеї божественного походження мови, висловлювалися припущення, що вона виникла не одразу, а творилася зусиллями багатьох поколінь. Вчений розглянув три основні теорії походження мови, початки яких сформувалися ще в ан-

тичній Греції: договірну, звуконаслідувальну і вигуківу. Потім він докладно виклав теорію Ф. Енгельса, суть якої зводилася до твердження, що мова виникла з нагальної потреби первісних людей у спілкуванні в процесі їхньої колективної праці. Михайло Якович зазначив, що вчені датують початок виникнення членороздільної звукової мови приблизно 40–30 тис. рр. до н.е. Він додав, що оскільки єдиної прабатьківщини людства немає, то не існує й конкретної місцевості зародження єдиної прамови.

У своїх дослідженнях М.Я. Калинович торкався низки інших важливих питань, наприклад вивчав поняття речення, зв’язки мови і мислення, розвиток письма тощо.

Як академік-керівник відділу АН УРСР М.Я. Калинович добре знав не лише здобутки суспільних наук останніх десятиліть, а й історію їхнього розвитку. У статті “Суспільні науки на Україні за 25 років Жовтня” (1943), він розповів про політику русифікації України, запроваджену царським урядом, коли заборонялася українська мова, викривлено подавалася історія України, зазнавали утисків українська етнографія і фольклористика. Михайло Якович зазначив, що “треба було мати незламно тверду вдачу і героїчно любити свій народ, щоб за таких умов посувати вперед українську науку, хоч би й ціною відмовлення від права користування в своїй творчості рідною мовою” [Калинович 1943, 115]. М.Я. Калинович із вдячністю згадав тих героїв: О. Потебню, П. Житецького, К. Михальчука, Б. Грінченка, В. Антоновича, М. Максимовича, М. Сумцова та багатьох інших, які у скрутні часи стояли на захисті української науки і культури.

Наукова діяльність академіка М.Я. Калиновича також припала на непростий історичний період, коли суспільні науки зазнавали потужного тиску з боку партійних структур, залежали від ідеологічних настанов, які змінювалися від підтримки усіх галузей українознавства на початку 20-х років до переслідування так званих “українських буржуазних націоналістів” і встановлення курсу на русифікацію радянських республік, зокрема України, у пізніші часи. Значною мірою брутальним втручанням партійних ідеологів у мовознавчу роботу пояснюються вимушені огріхи М.Я. Калиновича на полі української лексикографії. Крім того, вчений

працював у часи гоніння на будь-які дослідження в царині індоєвропейського мовознавства, тому “мусив «наступати на горло власній пісні», свідомо уникаючи публікацій з порівняльно-історичної та індоєвропейської проблематики. Важко сказати, чого коштувала така самопожертва йому самому, але що це несло величезні втрати для вітчизняного мовознавства, сумнівів немає” [Жлуктенко, Мельничук, Сунцова 1988, 6]. Те саме можна сказати і про інше “неактуальне” захоплення Михайла Яковича – давньоіндійське літературознавство, розвиток якого в Україні загальмувався зі зміною вченим під тиском обставин наукової проблематики. Наукова діяльність академіка М.Я. Калиновича була досить результативною, хоча за умови демократичного розвитку вітчизняної науки його творча наснага, певна річ, реалізувалася б набагато повніше і багатогранніше.

Михайло Якович за молодих літ був поетом і романтиком, про що свідчать рядки з його віршів, присвячених дружині – Маргариті Михайлівні Отроковській:

*Я бредил словами и снами влюбленными,
Она в туманенном душном бреду
Сверкала жасмином, травой и пионами,
За окнами, в лунно-тревожном саду...*

[Центральний державний архів-музей, 32].

З роками серце Михайла Яковича не зачерствіло. Він залишився відвертою, шляхетною, надзвичайно толерантною людиною, ерудованим і цікавим співрозмовником, “щиро, від природи, добрий, доброзичливий і поблажливий, може навіть надто поблажливий, завжди готовий допомогти тим, що було в його силах, надзвичайно ввічливий, увесь просякнутий духом культурної самодисциплінованості, він привертав симпатії людей, і тих, що мали справу з ним по роботі, і тих, хто зустрічався з ним просто як знайомий. Його характерові був властивий винятковий такт у поводженні з людьми, такт, який створював у колективах, де він працював, атмосферу взаємного довір’я і порядку” [Булаховський 1949, 102]. Таким М.Я. Калинович залишився у спогадах своїх сучасників, таким академіка запам’ятемо й ми.

ЛІТЕРАТУРА

Биографический словарь... Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского университета за сто лет его существования: 1802–1903. Юрьев, 1903.

Булаховський Л.А., Білодід І.К. Михайло Якович Калинович // *Вісник АН УРСР*, 1949, № 2.

Жлуктенко Ю.О. Михайло Якович Калинович. Київ, 1991.

Жлуктенко Ю.О., Мельничук О.С., Сунцова І.П. Академік М.Я. Калинович – учений, педагог, людина // *Мовознавство*, 1988, № 5.

Избранные труды русских индологов-филологов. Москва, 1962.

Калинович М.Я. Бхавабхути Шрикантха // *УИ*, 1918, № 1–2.

Калинович М.Я. **Вступ до мовознавства.** Київ, 1940.

Калинович М.Я. Концентри індійського світогляду // *Література*. Київ, 1928.

Калинович М.Я. Поняття окремого слова // *Мовознавство*, 1935, № 6.

Калинович М.Я. Походження мови // *Вісті АН УРСР*, 1946, № 5–6.

Калинович М.Я. **Природа и быт в древнеиндийской драме.** Киев, 1916.

Калинович М.Я. Суспільні науки на Україні за 25 років Жовтня // *Вісті АН УРСР*, 1943, № 1–2.

Кульчицька Т. **Українська лексикографія.** Львів, 1999.

Мельничук О.С. Академік М.Я. Калинович // *Мовознавство*, 1978, № 6.

Неру Дж. **Открытие Индии.** Москва, 1955.

Паламарчук Л.С. **Українська радянська лексикографія.** Київ, 1978.

Русско-украинский словарь. Киев, 1948.

Серебряков И.Д. **Литературный процесс в Индии (VII–XIII века).** Москва, 1979.

Серебряков И.Д. **Очерки древнеиндийской литературы.** Москва, 1971.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 28.

Эрман В.Г. **Очерки истории ведийской литературы.** Москва, 1980.